

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

Лучків Віталія Зіновіївна

УДК 159.92:37.03+591.5

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ
АСЕРТИВНОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Житомирському державному університеті імені Івана Франка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник : доктор психологічних наук, професор
ЖУРАВЛЬОВА ЛАРИСА ПЕТРІВНА,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка, завідувач кафедри
теоретичної та практичної психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
ПРОСАНДЄЄВА ЛЮДМИЛА ЄВГЕНІВНА,
Київський національний університет
культури і мистецтв, завідувач кафедри
культурно-дозвілєвої діяльності;

кандидат психологічних наук
НІКОЛАЄВ ЛЕОНІД ОЛЕГОВИЧ,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
доцент кафедри психології.

Захист відбудеться « 28 » листопада 2017 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано « 27 » жовтня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Соціально-економічні та політичні процеси, що відбуваються в останні десятиліття в Україні привели до переосмислення значущості багатьох як індивідуальних, так і суспільних цінностей, зміни соціальних стереотипів та міжособистісної взаємодії. Асертивність як готовність особистості відстоювати власну позицію, навіть у тих випадках, коли вона суперечить позиції більшості, наразі набуває особливого значення в соціумі зі значним арсеналом засобів тиску, маніпуляцій і підкорення волі індивіда. Зважаючи на це, готовність та вміння відстоювати власну позицію й діяти незалежно від думки більшості можуть бути доленосними, як для окремої людини, так і суспільства загалом. Отже, проблема асертивності, асертивної поведінки в сучасному суспільстві стає особливо актуальною як у соціальному, так і в наукових аспектах.

В середині двадцятого століття під впливом основних положень гуманістичної психології (А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс, В. Фромм), гештальттерапії (Р. Перлз), неофрейдизму (В. Райх, К. Юнг), транзактного аналізу (Е. Берн), соціально-когнітивного напрямку (А. Бандура), в працях представників біхевіоральної школи (Р. Альберті, Дж. Вольпе, М. Еммонс, А. Лазарус, Е. Солтер) з'явилися поняття асертивності, асертивної поведінки та було репрезентовано перші їх концепції.

Зарубіжні дослідники частіш звертаються до вивчення асертивної поведінки (Ф. Зімбардо, В. Каппоні, Т. Новак, М. Дж. Сміт, Е. Солтер, Г. Фенстерхейм), а українські та російські – як до особистісної риси. Так, у пострадянських та вітчизняних соціально-психологічних дослідженнях асертивність вивчалась спочатку в рамках таких синонімічних понять як самоствердження, впевненість, переконання, нонконформізм, адекватність, високий самоконтроль тощо, а згодом її розглядають як якість особистості: інтегративну (К. І. Воробйова, О. О. Леонт'єв, Л. М. Марчук, С. А. Медведєва, І. О. Нагаєвська, Н. М. Подоляк), суб'єкту (Л. Ф. Алексєєва, І. В. Лебедева, В. А. Шамієва), системну ієрархічну властивість особистості (Т. Ю. Ульянова), комплексну інтегральну характеристику особистості (Л. М. Марчук, І. О. Нагаєвська, Л. О. Ніколаєв), ототожнюють з окремими особистісними характеристиками (В. І. Крючков, Л. О. Курганська, Г. О. Парамонова, В. Г. Ромек, Б. М. Смирнов, С. А. Степанов).

Асертивна поведінка та асертивність вивчаються і в рамках онтогенетичного розвитку, зокрема є дослідження асертивності в структурі міжособистісних стосунків підлітків (І. Ж. Кан), вивчаються особливості її розвитку у підлітків в різних умовах соціалізації (Л. О. Ніколаєв), особливості її взаємозв'язків з різноманітними психологічними та соціально-психологічними феноменами у старшому дошкільному (Ю. В. Шильцова), підлітковому (І. В. Попова, Л. В. Оганян, М. Ротерен, В. П. Шейнов), ранньому юнацькому (А. Джинсі), зрілому юнацькому (Т. Г. Дріга, С. К. Мельничук, Є. В. Хохлова) віці, подається порівняльний аналіз її корелятивів на різних онтогенетичних проміжках (В. П. Шейнов). Низка досліджень присвячена розвитку асертивності та асертивної поведінки в умовах соціально-психологічного тренінгу (С. Бішоп, Дж. Вольпе, А. Лазарус, В. Г. Ромек, М. Дж. Сміт, Е. Солтер), зокрема з підлітками (С. В. Кривцова, Є. А. Мухаматуліна) та старшокласниками (Г. М. Прихожан, О. В. Тіунова).

Незважаючи на достатнє опрацювання проблематики асертивності в зарубіжній

психології (Р. Альберті, Дж. Вольпе, М. Еммонс, А. Лазарус, Е. Солтер), підвищення інтересу до неї в останні роки на пострадянському просторі (Л. Ф. Алексєєва, К. І. Воробйова, В. І. Крючков, Л. І. Курганська, О. О. Леонтьєв, І. В. Лебедева, С. А. Медведєва, Г. О. Парамонова, В. Г. Ромек, Б. М. Смирнов, С. А. Степанов, В. А. Шамієва, В. П. Шейнов) та серед українських психологів (Л. П. Бутузова, Т. Г. Дріга, Л. М. Марчук, І. О. Нагаєвська, Л. О. Ніколаєв, Н. М. Подоляк, О. П. Саннікова), поза увагою вчених залишаються питання комплексного підходу до дослідження асертивності в юнацькому віці. Існує термінологічна невизначеність самого поняття асертивність, відсутність єдиної точки зору на її зміст і структуру, особливостей її розвитку в цьому віковому періоді, тоді як вивчення даного аспекту проблеми відкриває нові можливості оптимізації особистісного становлення молодій людини, її життєвого самовизначення шляхом цілеспрямованого впливу на розвиток асертивних характеристик, асертивної поведінки з урахуванням індивідуально-психологічних властивостей особистості. Отже, соціальна значущість та недостатня розробленість теоретичних та практичних аспектів проблеми визначили вибір теми дослідження «Психологічні особливості розвитку асертивності в юнацькому віці».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження входить до тематичного плану науково-дослідних робіт кафедри теоретичної та практичної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка «Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства» (номер державної реєстрації 0114U003867). Тему дисертації затверджено вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 4 від 26 грудня 2014 року) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 26 квітня 2016 року).

Мета дослідження: теоретико-експериментальне обґрунтування та побудова структурно-динамічної моделі розвитку асертивності особистості, а також емпіричне вивчення психологічних особливостей впливу індивідуально-психологічних характеристик на її динаміку, визначення умов розвитку та корекції досліджуваного феномена в юнацькому віці.

Обрана мета зумовила наступні завдання дослідження:

1. Визначити теоретичні підходи до проблеми асертивності та створити структурно-динамічну модель її розвитку в юнацькому віці.
2. Емпірично дослідити психологічні особливості (вікові, гендерні, динамічні) розвитку асертивності впродовж раннього та зрілого юнацького віку.
3. Виявити специфіку впливу індивідуально-психологічних властивостей, зокрема, рівня емпатійного розвитку особистості на становлення феноменологічних та структурно-динамічних характеристик феномену.
4. Обґрунтувати, розробити та апробувати програму психологічного супроводу розвитку асертивності в юнацькому віці шляхом цілеспрямованого впливу на емпатію та її особистісні кореляти.

Об'єкт дослідження – асертивність як системне утворення особистості.

Предмет дослідження – психологічні особливості розвитку асертивності особистості в юнацькому віці.

В основу дослідження було покладено **припущення** про те, що розвиток асертивності як суб'єктної характеристики особистості в юнацькому віці є недостатнім, а негативні тенденції онтогенетичної динаміки суб'єктних характеристик (зниження потреби в саморозвитку, самодетермінації) та поведінкових стратегій (зростання ворожості в агресивних стратегіях та егоцентричності в асертивних) впродовж цього віку нівелюються розвитком асертивності особистості у формі емпатійної суб'єктності.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали положення постнекласичної парадигми, що дозволяє розглядати особистість як співавтора культури, творця свого внутрішнього світу, автора свого життя (Д. О. Леонт'єв, В. А. Роменець, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелева), принцип системно-структурного підходу до розвитку особистості (Б. Г. Анан'єв, О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, К. К. Платонов), теорії особистості, які розглядають її як суб'єкта активності та вільної моральної дії, саморозвитку (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, І. Д. Бех, Б. С. Братусь, І. С. Булах, Е. О. Помиткін, Л. Є. Просандеева, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко, В. А. Чорнобровкіна), підходи гуманістичної психології до особистості (А. Маслоу, Р. Мей, Г. Олпорт, К. Роджерс, М. В. Савчин), теоретичні положення, що розкривають генезу, феноменологію, структуру, розвиток асертивності (Дж. Вольпе, Т. Г. Дріга, А. Лазарус, І. В. Лебедева, Н. М. Подоляк, Е. Солтер, О. В. Хохлова, В. П. Шейнов), положення психологічної науки про природу і сутність емпатії (Т. П. Гаврилова, Л. П. Журавльова, К. Роджерс, І. М. Юсупов).

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, порівняння, узагальнення, абстрагування, систематизація наукових матеріалів, підпорядкованих завданню виявлення основних методологічних підходів та теоретико-емпіричного вивчення асертивності з метою *концептуалізації* даного феномена; *емпіричні* методи природничо-наукової психології – констатувальний експеримент, спостереження, опитування, тестування з метою діагностики компонентів асертивності та ідивідуально-психологічних характеристик особистості; *методи математичної обробки емпіричних даних:* лінійний кореляційний аналіз Пірсона, вирахування t-критерію Стюдента, факторний аналіз.

На різних етапах дослідження було використано низку методик з метою психодіагностики різних форм поведінки, складових асертивності, особистісних корелятивів феномену та емпатії, а саме: самоактуалізаційний тест Ю. Є. Альошиної, Л. Я. Гозмана, М. В. Кроз (САТ), тест упевненості в собі В. Г. Ромека, тест-опитувальник дослідження рівня асертивності (модифікований В. Каппоні, Т. Новак), опитувальник К. Томаса «Визначення способів регулювання конфліктів» (стратегічні форми поведінки в конфліктній ситуації), 16-факторний опитувальник Р. Кеттелла, тест на визначення рівня розвитку емпатії для підлітків та юнаків Л. П. Журавльової.

Організація та експериментальна база. Дослідження проводилось упродовж 2014 – 2016 років на базі освітніх закладів м. Житомира: гуманітарної гімназії № 23 м. Житомира; загальноосвітнього Житомирського колегіуму № 34, Житомирського технологічного коледжу Київського національного університету будівництва і архітектури, загальноосвітніх школах міста, Житомирського кризового центру з попередження насильства в сім'ї «Лелека», Житомирському державному університеті ім. І. Я. Франка, Житомирському національному агроєкологічному університеті.

Всього дослідженням було охоплено 362 особи, зокрема 180 дівчат та 182 хлопці. Серед них 150 респондентів – раннього юнацького віку (74 дівчини та 76 хлопців) та 212 (108 дівчат та 104 хлопці) – зрілого юнацького віку.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження:

– *вперше визначено* специфіку асертивності як інтегративної властивості особистості проявляти емпатійну суб'єктність в організації власної життєдіяльності в системі «людина – людина»; *розроблено*, обґрунтовано та емпірично верифіковано структурно-динамічну модель розвитку асертивності в юнацькому віці як інтегративного ієрархічно-структурного утворення особистості; *доведено*, що ранній юнацький вік є сенситивним для розвитку асертивності у вигляді емпатійної суб'єктності; *виявлено* вікові, гендерні та динамічні особливості розвитку асертивності в юнацькому віці; *доведено* існування емпатійної детермінації структурно-феноменологічних характеристик асертивності; *обґрунтовано*, розроблено та апробовано програму психологічного супроводу розвитку асертивності в юнацькому віці шляхом цілеспрямованого впливу на емпатію та її особистісні кореляти;

– *поглиблено, розширено та доповнено* уявлення про психологічні умови розвитку та систему чинників асертивності, асертивних стратегій поведінки, особливостей їх прояву;

– *набули подальшого розвитку* теоретичні уявлення про ієрархічну структурованість асертивності, її інтегральність та функції.

Практична значущість одержаних результатів полягає у створенні та апробації психодіагностичного інструментарію для дослідження особливостей розвитку асертивності в юнацькому віці; розробці авторської програма особистісно-емпатійної регуляції розвитку асертивності особистості; обґрунтуванні методичних рекомендацій для психологів, педагогів, батьків щодо розвитку асертивних поведінкових стратегій.

Теоретичні та емпіричні результати дослідження можуть бути використані у змісті лекційних і практичних занять різних психологічних дисциплін при підготовці психологів та вчителів.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** у навчальний процес при підготовці бакалаврів та магістрів Житомирського національного агроекологічного університету (акт упровадження № 878 від 20.06.2017 р.), Рівненського державного гуманітарного університету (№ 106 від 14.06.2017 р.), Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка № 720-33/03 від 14.06.2017 р.), а також у роботу Житомирського центру з попередження насильства в сім'ї «Лелека» (довідка № 8 від 12.04.2017 р.).

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження доповідались, обговорювались та отримали схвалення на 4 Міжнародних, зокрема 2 зарубіжних (Будапешт, Угорщина; м. Кельце, Польща), 3 всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, звітних науково-практичних конференціях, засіданнях кафедри теоретичної психології та психології розвитку (2014 – 2017 років) Житомирського державного університету ім. І.Я. Франка.

Особистий внесок здобувача. У статті «Методологічні основи використання тренінгового методу при роботі з інтернет-адиктами» надрукованій у співавторстві з Л. П. Журавльовою, О. В. Камінською, автору належить обґрунтування методологічних

принципів та доцільності використання методів соціально-психологічного тренінгу для інтенсивних, глибоких та стійких змін особистості. У статті «Дослідження асертивних стратегій поведінки в умовах рекреації» надрукованій у співавторстві з Л. П. Журавльовою, автору належить визначення типології асертивних стратегій та експериментальне вивчення їх в рекреаційних умовах дитячого табору відпочинку.

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи відображено у 9 публікаціях, серед яких 5 статей у фахових виданнях України, 1 стаття в іноземному періодичному фаховому виданні, 3 – матеріали конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 248 найменування (з них 42 – іноземною мовою). Основний зміст роботи викладено на 163 сторінках друкованого тексту. У роботі міститься 1 рисунок, 18 таблиць на 22 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 200 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, гіпотезу, методи дослідження; розкрито наукову новизну та практичне значення здобутих результатів; наведено відомості про апробацію результатів дослідження і публікації за темою дисертації.

У першому розділі **«Теоретико-методологічні засади дослідження асертивності особистості»** виділено хронологічні етапи досліджень проблеми асертивності; подано основні теоретико-методологічні підходи до вивчення феномену; розглянуто чинники асертивності, зокрема, місце емпатії в системі детермінації останньої; теоретично обґрунтовано структурно-динамічну модель розвитку асертивності в юнацькому віці.

У дослідженнях феномену асертивності репрезентуються сучасні тенденції розвитку психологічної науки: стирання меж між окремими психологічними напрямками та створення еkleктичних, інтегративних концепцій. Поняття асертивності з'явилося в психологічному тезаурусі в середині двадцятого століття в працях представників біхевіоральної школи (Р. Альберті, Дж. Вольпе, М. Еммонс, А. Лазарус Е. Солтер). Концепції асертивності в рамках цієї школи створювалися під впливом основних положень гуманістичної психології (А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс, В. Фромм), гештальттерапії (Р. Перлз), неофрейдизму (В. Райх, К. Юнг), транзактного аналізу (Е. Берн), соціально-когнітивного напрямку (А. Бандура).

У пострадянських та вітчизняних соціально-психологічних дослідженнях асертивність вивчалась спочатку в рамках синонімічних понять (самоствердження, впевненість, переконання, нонконформізм, адекватність, високий самоконтроль тощо), а згодом як якість особистості: інтегративна (К. І. Воробйова, О. О. Леонтьєв, Л. М. Марчук, С. А. Медведева, І. О. Нагаєвська, Н. М. Подоляк), суб'єктна (Л. Ф. Алексєєва, І. В. Лебедева, В. А. Шамієва), системна різнорівнева властивість особистості (Т. Ю. Ульянова), комплексна інтегральна характеристика особистості (Л. М. Марчук, І. О. Нагаєвська, Л. О. Ніколаєв), ототожнювалась з однією з особистісних характеристик (В. І. Крючков, Л. О. Курганська, Г. О. Парамонова, В. Г. Ромек, Б. М. Смирнов, С. А. Степанов). Низка досліджень асертивності та

асертивної поведінки мала прикладний характер. Вони вивчались в рамках професійного самовизначення (Л. М. Марчук), педагогічної (Т. А. Коробкова, Л. О. Курганська, В. П. Шейнов), управлінської (А. А. Битько, Ю. В. Дутчак), медичної (Л. Д. Хрипунова), журналістської (Г. П. Синоруб) діяльностей, як умова міжособистісної взаємодії, розвитку особистісного потенціалу (С. К. Мельничук).

Асертивність, як і будь-яке психологічне явище відповідно до принципу детермінізму має власні умови та чинники розвитку. Досліджуються як зовнішні (біологічні, соціальні), так і внутрішні (психологічні, суб'єктивні) детермінанти асертивності та асертивної поведінки. Вивчаються як ті, які заважають розвиткові асертивності, так і ті, які мають позитивний вплив на них. Зарубіжні дослідники частіш звертаються до вивчення чинників асертивної поведінки (Ф. Зімбардо), а українські та російські (Т. Г. Дріга, І. В. Лебедева, О. Г. Лосієвська) – до передумов та детермінації асертивності як особистісної риси. До зовнішніх умов розвитку та прояву асертивності відносять особливості сімейного та шкільного виховання, вплив референтних груп, особистий соціальний досвід тощо. До внутрішніх умов розвитку – базові потреби, сформованість відповідних індивідуально-психологічних характеристик особистості, особливості мотиваційної сфери, установки, цінності (І. В. Лебедева, Л. М. Марчук, Л. В. Оганян, Н. Ю. Ражина).

Вивчаються роль та місце емпатії в структурі асертивності та асертивної поведінки (А. А. Битько, Л. П. Бутузова). Найчастіше її розглядають як структурний елемент асертивності, яку вважають комплексною інтегральною властивістю особистості (А. А. Битько, К. Кінан, І. В. Лебедева).

Ретроспективний аналіз дефініцій асертивності, опису її феноменології, структури та проявів дає можливість виділити декілька змістовно-категоріальних груп її тезаурусу та складових елементів:

– *світоглядний компонент*: активна життєва позиція (А. Маслоу), творче ставлення до життя, прагнення до саморозвитку, досконалості та зрілості (М. О. Бердяєв), самореалізація, самоактуалізація, філософія ненасилля (М. Л. Кінг, М. Т. Степанянц), позитивна спрямованість на Світ (Б. Г. Мещеряков);

– *когнітивний компонент*: обізнаність в своїх правах (М. Дж. Сміт), усвідомлення власних індивідуальних особливостей, переваг та недоліків (А. А. Битько), здатність до антиципації (А. Бандура), здатність до рефлексії, аналізу власних дій та вчинків (С. А. Степанов); взаєморозуміння (М. Л. Кінг, М. Т. Степанянц);

– *емоційний компонент*: адекватність самооцінки (Р. П. Коротаєв, Т. В. Левкова), позитивність (Е. Солтер), стриманість, відкритість (М. О. Бердяєв), емпатія (А. А. Битько), співчуття, милосердя (М. Л. Кінг, М. Т. Степанянц);

– *суб'єктні характеристики*: вроджені потреби в зростанні та розвитку (Е. Берн, М. Джеймс, Д. Джонгвар, А. Маслоу, Г. Олпорт, Ф. Перлз, К. Роджерс), відповідальність за власну поведінку (Е. Солтер, С. Стаут), психологічна свобода та довіра до себе (М. О. Бердяєв), інтернальність (М. Дж. Сміт), автентичність, віра в себе, відповідальність за власне життя (Е. Берн, М. Джеймс, Д. Джонгвар, А. Маслоу, Г. Олпорт, Ф. Перлз, К. Роджерс), самостійність (Е. Берн, Р. П. Коротаєв, Т. В. Левкова, Г. Олпорт), автономність, впевненість (В. Каппоні, Т. Новак, Р. П. Коротаєв, Т. В. Левкова), відповідальність, впевненість у собі (А. Бандура, А. А. Битько),

самоповага (Р. П. Коротаєв, Т. В. Левкова, С. Стаут), творча лабільність (А. Бандура);

– *конативні прояви*: відстоювання своїх прав, конгруентність мовлення та поведінки, уміння протистояти та атакувати, імпровізація, експресивність поведінки, зокрема і вербальної (Е. Солтер), спонтанність у поведінці та репрезентації почуттів (В. Каппоні, Т. Новак, М. Дж. Сміт, С. А. Степанов), володіння свободою у спілкуванні та взаємодії з людьми будь-яких соціальних страт, поведінкова репрезентація самоповаги (Г. Фенстерхейм), здатність встановлювати контакти, промовити «ні», розпочати та завершити розмову, відкрито заявити про власні потреби, бажання та почуття (А. Лазарус), здатність до саморегуляції (В. Каппоні, Т. Новак, С. А. Степанов), цілеспрямована, конструктивна та впевнена тактична поведінка, уміння відстоювати власні позиції в конфліктній ситуації (В. І. Крючков), діяльнісна співучасть (М. Л. Кінг), здатність до організації власної поведінки (Б. Г. Мещеряков), активні дії щодо збереження власної автономності (В. А. Семиченко);

– *соціально-психологічні характеристики*: уміння прийняти похвалу, повага до інших (Е. Солтер, С. Стаут), визнання прав інших (М. Дж. Сміт);

– *синонімічні поняття*: впевненість у собі (А. Лазарус), самоефективність (А. Бандура, С. Бішоп), вид соціальної компетентності (Р. Лінденфілд, М. Мольц, К. Тернер, Т. Харріс), реалізація его-станів «Дорослий – Дорослий» (Е. Берн).

Узагальнення теоретичних положень наведених вище досліджень дозволило нам дійти висновку щодо наявності симптомокомплексу (системи) особистісних та соціально-психологічних характеристик, що описують асертивну особистість, необхідності розгляду асертивності як складноструктурованої інтегративної особистісної якості та теоретично обґрунтувати структурно-динамічну модель її розвитку. Асертивність розглядається нами як інтегративна властивість особистості проявляти емпатійну суб'єктність в організації власної життєдіяльності в системі «людина – людина», а емпатійна суб'єктність як системна взаємодія консонансних (однієї модальності) емпатійних переживань та суб'єктних властивостей особистості. Основними функціями асертивності є адаптаційна, комунікативна, регуляторна, цілетвірна, консолідуюча. Асертивність особистості є динамічним феноменом, який має складну ієрархічну структуру. Ієрархічні відносини між складовими цього феномену обумовлюють її внутрішню динаміку. Емпатія, виступаючи певним системотвірним чинником асертивності, зумовлює її специфічний розвиток та відповідну ієрархічну структуру. Асертивність проявляється на афективному, когнітивному, конативному, суб'єктному та світоглядному рівнях. Афективний, когнітивний та конативний компоненти репрезентують її процесуальність як психологічного феномена. Їх системна взаємодія за умови розвинутої інтегральної емпатії в поєднанні з суб'єктними характеристиками репрезентує суб'єктний компонент, а наявність активної життєвої позиції з емпатійною спрямованістю – світоглядний. Відповідно до рівнів розвитку асертивності, як емпатійної суб'єктності виділяються її типи: співчуваюча (афективна), пасивно-емпатійна, конструктивна, особистісно-смілова, емпатійна. В основі функціонування кожного з рівнів прояву феномену лежать відповідні механізми: емоційне зараження, ідентифікація, особистісна рефлексія (співчуваюча асертивність), рефлексія (особистісна, моральна, соціальна), антиципація (пасивно-емпатійна асертивність), децентрація (конструктивна асертивність), моральна рефлексія, децентрація (особистісно-смілова), домінування системи пошуку активації (емпатійна) (див. рис. 1).

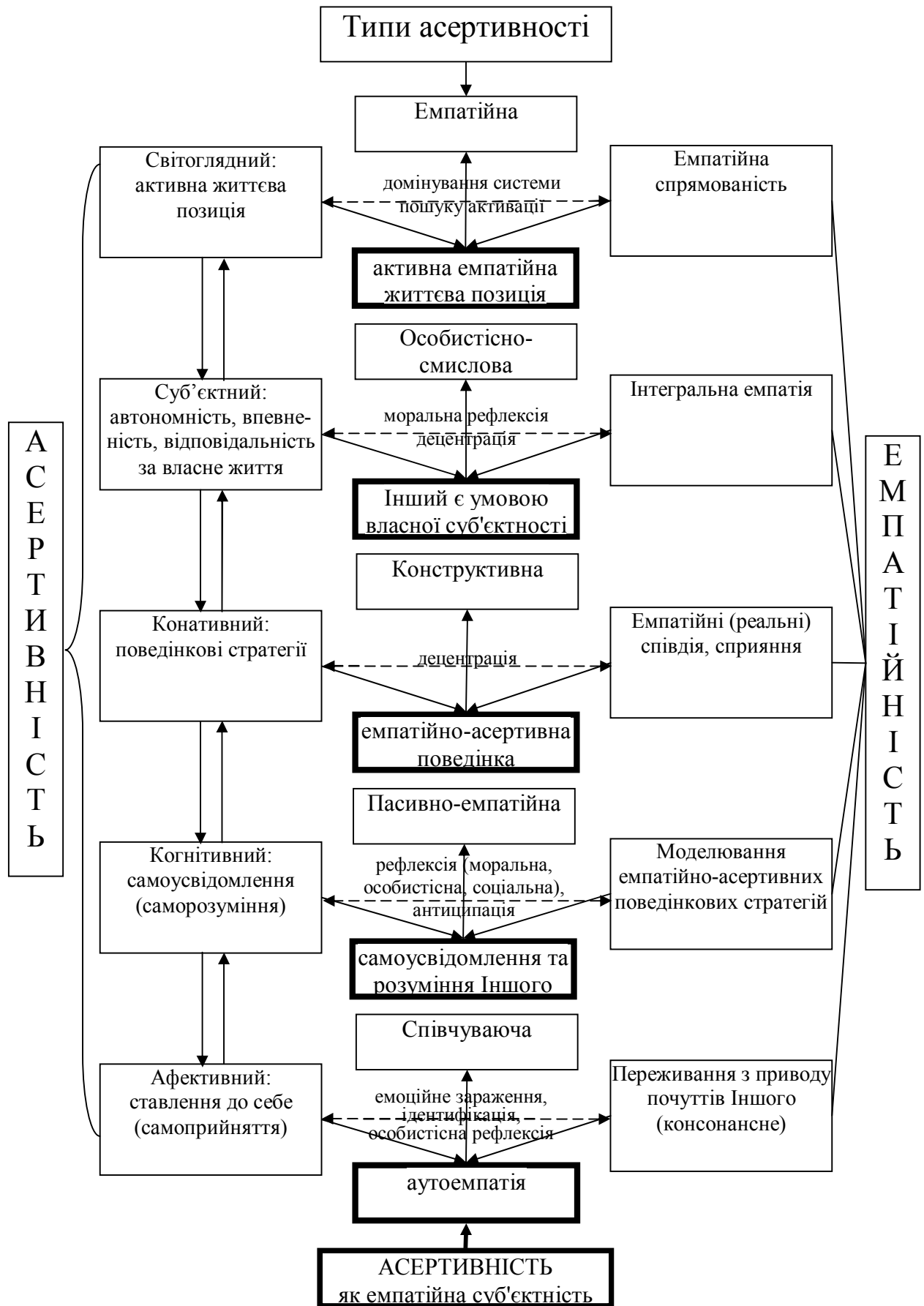

Рис.1. Структурно-динамічна модель розвитку асертивності в юнацькому віці.

Ранній юнацький вік є сензитивним для розвитку емпатійної суб'єктності, оскільки його основними психологічними новоутвореннями є суб'єктні характеристики, новий якісний рівень розвитку самосвідомості (відкриття власного Я), пошук сенсу життя, особистісне та професійне самовизначення, розвиток найвищих рівнів інтегральної емпатії.

Визначені теоретичні положення та розроблена структурно-динамічна модель розвитку асертивності були покладені в основу емпіричного дослідження психологічних особливостей розвитку феномена в юнацькому віці.

У другому розділі «Емпіричне дослідження психологічних особливостей розвитку асертивності особистості в юнацькому віці» викладно стратегію проведення та результати константувального експерименту щодо вивчення вікових, гендерних та динамічних особливостей розвитку асертивності юнацтва.

Емпіричне дослідження складалося з чотирьох етапів. На першому етапі досліджувалися специфіка асертивної поведінки юнацтва, вікові та гендерні особливості складових асертивності. На другому – проводилась діагностика інтегральної емпатії та її форм в юнацькому віці, порівнювалися особливості розвитку асертивності осіб з різним рівнем розвитку: високоемпатійних, емпатійних та малоемпатійних, знаходилися відмінності між показниками компонентів їх асертивності. Третій етап констатувального експерименту було присвячено дослідженню інтегральної емпатії та її окремих форм в системі структурних утворень асертивності. З цією метою знаходилися кореляційні взаємозв'язки між показниками рівня розвитку емпатії, її форм та складовими асертивності. На четвертому етапі визначалися кореляційні взаємозв'язки між структурними асертивними утвореннями та індивідуально-психологічними властивостями юнаків та дівчат, а також виявлялися та аналізувалися спільні особистісні кореляти емпатії та асертивності, типологічні прояви останньої.

Емпірично виявлено наступну нисхідну ієрархію поведінкових стратегій сучасної молоді: асертивні, конформні, пасивні, альтруїстичні, агресивні. Серед асертивних стратегій спостерігається наступна ієрархія: асертивність як репрезентація власної автономності (57,5%), асертивність як прояв впевненості в типових ситуаціях (52,0%), асертивність як знаходження компромісу (38,1% та 34,7%), як сприяння не на шкоду собі в емпатогенних ситуаціях (28,3%).

Співпраця, як максимальне виявлення та задоволення не лише власних прав, інтересів, а й партнера по взаємодії, є домінуючою стратегією поведінки лише в 17,5% молоді. Встановлено наступні особливості вікової динаміки поведінкових стратегій юнацтва: тенденції до зростання ворожості в основі *агресивних* стратегій поведінки (з віком молоді люди навчаються асертивно відстоювати власну незалежність, проте, в особистісно значущих напружених ситуаціях намагаються частіше вступати в суперництво, прагнути до домінування на фоні незначного збільшення антиемпатії); нерівномірність в динаміці асертивних стратегій: позитивна вікова динаміка автономності та впевненості на фоні зменшення співпраці (на 10,0%), та реального сприяння (на 6,3%) як домінуючих поведінкових стратегій; позитивна динаміка (гуманізація) *пасивних* форм поведінки (зменшення кількості невпевнених (на 12,9%), уникаючих (на 4,3%), індіферентних (на 3,1%) та збільшення співчуваючих (на 5,1%) і готових до

реального сприяння (на 1,1 %)); стабільність (відсутність достовірних змін) в *конформних* формах поведінки (у третини молодих людей (35,6%) проявляється конформістська стратегія поведінки); позитивна динаміка альтруїстичних стратегій поведінки (збільшення альтруїстів на 6,4%).

Вивлено наступні гендерні особливості вікової динаміки поведінкових стратегій. З віком у юнаків та юнок сформовуються, відповідно, маскулинні та фемінінні асертивні поведінкові стратегії, з'являються тенденції до андрогінності в пасивних та конформних стратегіях взаємодії. Інтенсивність вікового розвитку автономної асертивності, проявів компромісних стратегій є більшою у дівчат, порівняно з хлопцями, проте, з віком кількість дівчат, що реально сприяють Іншому, зменшується лише на 1,4 %, а хлопців – на 12,8 % (в 9 разів більше);

Дослідження виявило вікову та гендерну диференціації у структурно-феноменологічних та динамічних характеристиках асертивності особистості юнацького віку (табл.1): а) тенденції до полярної вікової динаміки афективного та когнітивного компонентів асертивності: знижується позитивне емоційне ставлення

Таблиця 1

**Вікова динаміка показників структурних компонентів асертивності
впродовж юнацького віку (в балах)**

Компоненти	Р. Ю. В.			З. Ю. В.			Юність			
	Д.	Х.	З.	Д.	Х.	З.	Д.	Х.	З.	
Афективний	10,78	10,39	10,59	10,34	10,30	10,32	10,52	10,34	10,43	
Когнітивний	6,65	6,58	6,61	6,91	6,68	6,80	6,80	6,64	6,72	
Кона- тивний	компроміс	5,57	5,89	5,73	6,33	6,13	6,23	6,02	6,03	6,02
	співпраця	5,30	4,33	4,81	5,53	5,46	5,50	5,43	4,98	5,21
Суб'єктний	67,69	64,71	66,18	50,19	48,70	49,45	57,38	55,46	56,42	
Світоглядний	4,76	4,85	4,84	5,28	5,67	5,56	5,13	5,30	5,22	

до себе, безумовне прийняття власної особистості, проте, підвищується усвідомлення себе, своїх потреб, прагнень, особистісна рефлексія; впродовж усього юнацького віку показники афективного та когнітивного компонентів у дівчат вищі, порівняно з хлопцями (дівчата більш схильні до самоприйняття, особистісної рефлексії, порівняно з хлопцями); б) достовірну позитивну вікову динаміку конативних (молоді люди навчаються частіше застосовувати компромісні рішення ($t = 2,591$; $p \leq 0,01$) та співпрацю ($t = 2,956$; $p \leq 0,01$)) як домінуючі стратегії поведінки, порівняно з іншими, та світоглядного (життєва позиція стає більш активною, а ініціатива в соціальних контактах – більш напористою ($t = 2,597$; $p \leq 0,01$)) компонентів асертивності та негативну – суб'єктного (знижується самодетермінація, саморозвиток ($t = 14,008$; $p \leq 0,01$)). У дівчат, порівняно з хлопцями, достовірно збільшується частота застосування компромісних поведінкових стратегій співпраці ($t = 3,534$; $p \leq 0,001$) та достовірно збільшується в обох статевих групах показники світоглядного компоненту, проте у дівчат у зрілому юнацькому віці показники активної життєвої позиції достовірно зменшуються, порівняно з ровесниками-хлопцями ($t = 2,001$; $p \leq 0,01$);

Визначено вікові особливості емпатійної детермінації складових асертивності особистості. Існують взаємозв'язки інтегральної емпатії та її форм з усіма

компонентами асертивності. Рівень розвитку особистісної рефлексії, суб'єктності, частота домінування стратегій співпраці та компромісу достовірно вищі у високо та середньоемпатійної молоді, порівняно з низькоемпатійною, а активність життєвої позиції проявляється більш тактовно та менш напористо у більш емпатійних, порівняно з менш емпатійними юнаками та дівчатами. Емпатійне коригування ініціативи, напористості в міжособистісній взаємодії більшою мірою відбувається у дівчат, порівняно з хлопцями. Лише самоприйняття осіб з різним рівнем розвитку емпатії не має достовірних відмінностей.

Дослідження та порівняння особистісних корелятивів асертивності, інтегральної емпатії та її форм дозволило знайти спільні для обох феноменів особистісні якості, що обумовлюють розвиток асертивності, як емпатійної суб'єктності: гнучкість поведінки, позитивне сприймання природи людини, контактність, схильність до встановлення тісних взаємозв'язків, товарицькість (фактор А), інтелект (фактор В). Виявлено низку особистісних корелятивів асертивності, які мають амбівалентні зв'язки з інтегральною емпатією та її формами: ціннісні орієнтації, що притаманні самоактуалізованій особистості, спонтанність, природність поведінки, прийняття власної агресії, життєрадісність, енергійність, щирість експресивних людей (фактор F), наполегливість, цілеспрямованість (фактор G). Наявність таких взаємозв'язків дозволило зробити висновок про існування низки асертивних якостей особистості, які без морального «навантаження» не забезпечують проявів емпатійної асертивності та лежать в основі егоцентричної напористості.

За результатами факторного аналізу показників індивідуально-психологічних та асертивних характеристик побудовано емпіричну модель асертивності суб'єкта. Виділено наступні типи феномену: «*емпатійна асертивність*»: прийняття власної агресії (0,723), сміливість (0,745), висока емпатійність (0,799), дуже низька емпатія (-0,774), співчуття (0,764), підтримка (0,829), ціннісні орієнтації (0,760); «*конструктивна асертивність*»: пристосування (-0,780), товарицькість (0,789), підозрілість (-0,731), співпраця (0,736), реальне сприяння не на шкоду собі (0,740); «*емпатійна ініціативність*»: ініціативність (0,784), інтегральна емпатія (0,890), середній рівень розвитку емпатії (0,880); «*співчуваюча асертивність*»: самоприйняття (0,715), співпереживання (0,722), індиферентність (0,738), адекватність самооцінки (0,761); «*пасивно-рефлексуюча асертивність*»: внутрішнє сприяння (0,752), незалежність (0,765), суперництво (0,747), асертивна впевненість (0,709), високий самоконтроль (0,725). Перелічені фактори пояснюють, відповідно 37%, 19%, 12%, 9% та 6% дисперсії.

Аналіз змісту виділених факторів дозволяє констатувати, що емпірична структурна модель асертивності підтверджує основні положення теоретичної структурно-динамічної моделі асертивності. Так, за своїм змістом фактор «емпатійна асертивність» відповідає світоглядному компоненту асертивності, «конструктивна асертивність» – конативному, «емпатійна ініціативність» – суб'єктному, «егоцентрична асертивність» – афективному, «пасивно-рефлексуюча асертивність» – когнітивній складовій асертивності.

Таким чином, виявлені зростання пасивності, ворожості, байдужості впродовж юнацького віку та наявність емпатійної детермінації асертивності

зумовлюють необхідність розробки програми розвитку асертивності з урахуванням вікових та гендерних особливостей юнацтва.

Третій розділ «**Психологічні засоби розвитку асертивності особистості раннього юнацького віку**» присвячений обґрунтуванню, розробці та апробації комплексної програми особистісно-емпатійної регуляції розвитку структурних елементів асертивності та асертивних стратегій поведінки особистості, подаються результати контрольної діагностики показників закріплення в соціальному досвіді старшокласників асертивності та асертивної поведінки.

В основі розробки комплексної програми особистісно-емпатійної регуляції динаміки й розвитку структурних елементів асертивності особистості юнацького віку лежать положення про особистість як суб'єкт власного життєвого шляху, вільної моральної дії та життєдіяльності (К. А. Абульханова-Славська, І. С. Булах, І. Д. Бех, С. Д. Максименко, В. А. Петровський, Л. Є. Просандєєва, В. А. Роменець, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко), підходи гуманістичної психології до особистості як до унікальної цілісної системи, що здатна до саморозвитку, самоактуалізації (А. Маслоу, Р. Мей, К. Р. Роджерс, Т. М. Титаренко, В. А. Чорнобровкіна), дослідження емпатії не лише як інтегративної властивості особистості, а й як ієрархічно структурованого феномену, який має процесуальний характер (Л. П. Журавльова, О. П. Саннікова, Л. П. Стрелкова).

Саме ранній юнацький вік є сенситивним для запуску механізмів самодетермінації, саморозвитку, набуття автономності. В основі особистісно-емпатійної детермінації розвитку асертивності лежить актуалізація специфічної взаємодії еквівалентних психологічних механізмів форм консонансної емпатії та відповідних компонентів асертивності (емоційного зараження, ідентифікації, особистісної й моральної рефлексії, децентрації, антиципації, домінування системи пошуку активації). Запропонована програма враховує також афективно-когнітивно-конативну природу емпатії, рефлекторний і особистісний характер її механізмів (Л. П. Журавльова), спільні індивідуально-психологічні кореляти асертивних характеристик та консонансної емпатії, через які опосередковано актуалізуються й формуються компоненти емпатійної суб'єктності: *співчуваюча, пасивно-емпатійна, конструктивна, особистісно-смілова, емпатійна*.

Авторська програма включала лекційно-семінарські заняття та соціально-психологічний тренінг розвитку та корекції асертивності.

Основною метою лекційно-семінарських занять було ознайомлення та засвоєння системи понять, що описує предмет нашого дослідження; актуалізація еквівалентних психологічних механізмів форм консонансної емпатії та відповідних компонентів асертивності (надання їм допомоги у розвитку самосвідомості; усвідомленні своїх інтересів і мотивів; сприяння побудові життєвих цілей та ієрархічної системи цінностей, серед яких провідне місце займали б моральні цінності, актуалізації потреб у самовдосконаленні, гуманістичні установки), аналіз ролі міжособистісних взаємин і ставлень у досягненні власних цілей та успіху.

Метою тренінгової програми був розвиток у старшокласників емпатійно зорієнтованих суб'єктних характеристик через розвиток у них консонантної емпатії, що має зумовити їх психологічну готовність до життєвого та особистісного

самовизначення в умовах асертивної взаємодії з соціумом. Розвиток консонансних емпатійних переживань, досягнення високих рівнів емпатії його учасниками відбувалось на основі актуалізації та розвитку системи еквівалентних механізмів емпатії та асертивності, а також спільних особистісних корелятів цих феноменів.

В основу тренінгової програми покладено метод емоційно-раціонального усвідомлення ситуації взаємодії, що передбачає актуалізацію емоційних та когнітивних механізмів емпатії (Л. П. Журавльова). Така актуалізація допомагає осмислити, проаналізувати не лише власні переживання, почуття, настрої, а й відобразити, відчутти й зрозуміти стан іншої людини, її внутрішній світ. Допоміжними прийомами було обрано методи невербальної взаємодії, групову дискусію, прогнозування психологічної позиції іншого, аналіз конкретних ситуацій, рольові ігри тощо.

Програма розрахована на один навчальний рік і проводилась в старших класах в обсязі 80 годин (40 годин – лекційно-семінарські заняття та 40 годин – тренінг). Чисельність експериментальної та контрольної груп складала по 38 осіб.

Тренінгова програма реалізовувалась в трьох підгрупах. Успішна взаємодія старшокласників з іншими членами групи, ефективне виконання тренінгових вправ, уміння бути конгруентним позитивно впливали на розвиток їх асертивності, а розвиток консонансної емпатії допоміг їх егоцентричній асертивності трансформуватись в емпатійну суб'єктність. Старшокласники навчилися усвідомлювати себе не лише господарями власного життя, бути готовими до цілеспрямованого та впевненого досягнення власних цілей, а й при цьому сприймати партнерів по взаємодії й інших людей не як засоби для реалізації власних потреб та інтересів, а як рівноправних суб'єктів міжособистісної взаємодії, як умову власного успіху. Емоційно-позитивне ставлення до себе проявлялось в аутоемпатії, а саморозуміння допомагало всебічно усвідомити власні потреби, інтереси, цінності, смисли, цілі, ставлення до себе, Світу та інших. Впевненість та автономність трансформувались в конструктивну (гармонійну) суб'єктність, потреба в активній життєвій позиції – в реалізацію філософії ненасилля (активну емпатійну життєву позицію): потребу як у власному благополуччі, так і в благополуччі Іншого. Системна взаємодія цих феноменів допомагає при досягненні власних цілей опиратись не на компромісні рішення, а співпрацювати.

Таким чином, розвиваючи консонансну емпатію, її форми, а також спільні індивідуально-психологічні кореляти емпатії та асертивності, ми впливаємо на змістовні характеристики всіх структурних компонентів останньої: життєву позицію, самоствавлення та розуміння себе, особистісні якості, поведінку. Такі висновки підтвердили порівняльні аналізи результатів дослідження динаміки компонентів асертивності учасників тренінгу впродовж участі в корекційно-розвивальній програмі, результати контрольної діагностики показників закріплення в соціальному досвіді старшокласників асертивності та асертивної поведінки та їх порівняння з відповідними показниками контрольної групи (див. таблицю 2). Як видно з таблиці, асертивність та асертивна поведінка набула більш емпатійної спрямованості. Найбільш значущі зміни відбулись в конативному компоненті асертивності, зокрема в умінні співпрацювати з оточуючими ($t= 3,607$; $p \leq 0,001$). Якщо до експерименту

**Динаміка показників структурних компонентів асертивності
до формувального експерименту та після нього (середні значення)**

Компоненти		До експ-ту		Після експерименту			Через 4місяці			
		Е.	К.	Е.	t_e	К.	t_k	Е.	К.	p
Афективний		9,03	9,10	11,46	2,122*	9,16	0,101	11,17	9,02	-
Когнітивний		6,12	6,02	7,77	2,785**	6,10	0,006	7,83	6,21	-
Ко-нат.	Ком-с	4,99	4,56	6,46	2,324*	6,51	0,925	6,46	6,58	-
	Співп-я	3,65	3,72	6,72	3,607***	3,89	0,609	6,82	3,78	-
Суб'єктний		57,75	57,71	79,29	2,142*	57,28	0,126	79,29	57,18	-
Світоглядний		3,70	3,75	5,82	2,109*	3,98	0,145	5,82	4,01	-

Примітки: 1. Е – експериментальна вибірка, К – контрольна вибірка, t_e – t -критерій показників експериментальної вибірки, t_k – t -критерій показників контрольної вибірки.

2.* – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

члени експериментальної групи були схильні проявляти такі поведінкові стратегії як домінування, уникнення чи підкорення і лише іноді компроміс і дуже рідко співпрацю, то після тренінгу співпраця перетворилася в домінуючу стратегію поведінки ($\bar{x} = 6,72$). Позитивні зміни відбулись і в розвитку когнітивного ($t = 2,785$; $p \leq 0,01$), афективного, світоглядного та суб'єктного (відповідно, $t = 2,122$; $t = 2,109$; $t = 2,142$; $p \leq 0,05$) компонентів асертивності. Виявлено гендерні особливості особистісно-емпатійної регуляції розвитку асертивності: хлопці більшою мірою піддаються корекційно-розвивальним впливам, порівняно з дівчатами.

Отже, динаміка структурно-змістовних характеристик асертивності має спрямованість на позитивні трансформації в бік поглиблення саморозуміння та розуміння інших, конгруентності, відповідності віковим особливостям, інтенсифікації процесів суб'єктотворення, гуманізації світоглядних позицій, гармонізації та збалансованості.

Порівняльний аналіз результатів формувального та контрольного (через чотири місяці) експериментів показав не лише стійкість досягнутих результатів у розвитку асертивності, зокрема, найконструктивнішої асертивної поведінки (співпраці), а й їх позитивну динаміку, чим підтвердив ефективність апробованої комплексної програми особистісно-емпатійної регуляції розвитку асертивності в ранньому юнацькому віці. Таким чином, формувальний експеримент підтвердив наше припущення, що системоутворювальними феноменологічними чинниками асертивності є системна взаємодія суб'єктності та консонансної емпатії як інтегративної особистісної властивості. За результатами формувального експерименту розроблено психолого-педагогічні рекомендації для батьків, учителів, психологів та молодих людей, в яких запропоновані методи і засоби використання емпатії для оптимізації асертивних стратегій поведінки в юнацькому віці, а також вказані деякі шляхи розвитку й самовиховання емпатійності та асертивності.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та емпіричне вивчення проблеми психологічних особливостей розвитку асертивності в юнацькому віці, що виявилось у розробці та емпіричній апробації структурно-динамічної моделі її розвитку, у виявленні феноменологічних, структурних та динамічних характеристик феномену, обґрунтуванні, розробці та апробації комплексної програми розвитку асертивності як емпатійної суб'єктності з урахуванням вікових особливостей юнацтва.

1. Суспільні процеси та реформування освіти в Україні актуалізують розвиток ініціативи, відповідальності, уміння протистояти маніпулятивним впливам. У зв'язку з цим актуальним є не лише оволодіння асертивною поведінкою, а й розвиток асертивності як якості особистості, яка вміє заявляти про власні інтереси, цілі та досягати їх, не принижуючи оточуючих. Розгляд асертивності як суб'єктної характеристики особистості в поєднанні з консонансною емпатією як інтегративною особистісною властивістю забезпечує найоптимальніший варіант розвитку та прояву феномена у вигляді емпатійної суб'єктності. Асертивність – це інтегративна властивість особистості проявляти емпатійну суб'єктність в організації власної життєдіяльності в системі «людина – людина». Емпатійна суб'єктність – це системна взаємодія консонансних (однієї модальності) емпатійних переживань та суб'єктних властивостей особистості. Асертивність проявляється на афективному, когнітивному, конативному, суб'єктному та світоглядному рівнях. Афективний, когнітивний та конативний компоненти репрезентують її процесуальність як психологічного феномена. Їх системна взаємодія при умові розвинутої інтегральної емпатії в поєднанні з суб'єктними характеристиками репрезентує суб'єктний компонент, а наявність активної життєвої позиції з емпатійною спрямованістю – світоглядний. Відповідно до рівней розвитку асертивності як емпатійної суб'єктності виділяються її типи: співчуваюча (афективна), пасивно-емпатійна, конструктивна, особистісно-смілова, емпатійна. В основі функціонування кожного з типів феномену лежать відповідні механізми: емоційне зараження, ідентифікація, особистісна рефлексія (співчуваюча асертивність); рефлексія, антиципація (пасивно-емпатійна); децентрація (конструктивна); моральна рефлексія, децентрація (особистісно-смілова); домінування системи пошуку активації (емпатійна). Основними функціями асертивності є адаптаційна, комунікативна, регуляторна, цілетвірна, консолідуєча.

2. Структурно-феноменологічні характеристики асертивності та їх динаміка мають наступні особливості розвитку в юнацькому віці:

– *вікові*: помірно позитивно-емоційне ставлення до власного Я (афективний компонент) та рівень розуміння, усвідомлення свого внутрішнього світу (когнітивний компонент); вищі середнього рівня розвитку показники активної життєвої позиції (світоглядний) та суб'єктних характеристик (суб'єктний компонент); серед системи поведінкових стратегій юнацтва (асертивні, конформні, пасивні, альтруїстичні, агресивні) асертивні є найуживанішими; домінуючі асертивні поведінкові стратегії мають наступну нисхідну ієрархію: автономність, ситуативна впевненість, компроміс, реальне сприяння не на шкоду собі, співпраця;

– *динамічні*: негативні тенденції в розвитку афективного компонента асертивності: знижується позитивне емоційне ставлення до себе, безумовне прийняття власної особистості; позитивні – когнітивного: зростає усвідомлення себе, власних потреб, устремлінь, особистісна рефлексія; позитивна динаміка показників конативного та світоглядного компонентів: зростає частота застосування стратегій співпраці та компромісу, збільшується напористість, активність; негативна динаміка показників суб'єктного: зниження потреби в самодетермінації, саморозвитку; суперечлива вікова динаміка поведінкових стратегій: тенденції до зростання ворожості в основі агресивних стратегій поведінки, зростання егоцентричності в динаміці асертивних стратегій, позитивна динаміка (гуманізація) пасивних форм поведінки, стабільність (відсутність достовірних змін) в конформних формах поведінки, позитивна динаміка альтруїстичних стратегій.

– *гендерні*: з віком у юнаків та юнок сформовуються, відповідно, маскулинні та фемінінні асертивні характеристики, відмічається нерівномірність в їх динаміці: позитивна вікова динаміка автономності та впевненості на фоні зменшення співпраці та реального сприяння як домінуючих поведінкових стратегій. Впродовж всього юнацького віку показники афективного та когнітивного компонентів у дівчат вищі, порівняно з хлопцями (дівчата більш схильні до самоприйняття, особистісної рефлексії, порівняно з хлопцями); дівчата, порівняно з хлопцями, мають вищі показники в конативних асертивних стратегіях та показниках суб'єктного і нижчі – світоглядного компонентів асертивності. З'являються тенденції до андрогінності в *пасивних* і *конформних* стратегіях взаємодії: полярні тенденції вікової динаміки конформних стратегій поведінки: інфантильність, залежність та частота проявів співпереживання хлопців зростає, а дівчата стають більш незалежними; позитивна динаміка домінування стратегії пристосування в обох групах, проте хлопці більш схильні до пристосування, порівняно з дівчатами.

3. Доведено емпатійну детермінацію структурно-феноменологічних характеристик асертивності:

– рівень розвитку особистісної рефлексії, суб'єктності, частота домінування стратегій співпраці та компромісу достовірно вищі у високо- та середньоемпатійної молоді, порівняно з низькоемпатійною, а активність життєвої позиції проявляється більш тактовно та менш напористо у більш емпатійних, порівняно з менш емпатійними юнаками та дівчатами. Емпатійне корегування ініціативи, напористості в міжособистісній взаємодії більшою мірою відбувається у дівчат, порівняно з хлопцями. Лише самоприйняття осіб з різним рівнем розвитку емпатії не має достовірних відмінностей;

– визначено особливості впливу й взаємозв'язків рівня розвитку інтегральної емпатії та її форм на динаміку асертивності юнацтва: найменшу кількість взаємозв'язків з емпатійністю мають показники афективного компоненту асертивності, найбільшу – суб'єктний (позитивний – зі співпереживанням, співчуттям, внутрішнім сприянням, реальним сприянням не на шкоду собі, альтруїзмом та загалом інтегральною емпатією); доведено, що співпраця як конативний компонент асертивності є більш конструктивною асертивною поведінковою стратегією, порівняно з компромісом; альтруїзм та інтегральна

емпатія дещо нівелюють активну життєву позицію, напористість, їх егоцентричну спрямованість, а антиемпатія й індіферентність – підсилюють.

4. Дослідження та порівняння індивідуально-психологічних корелятив асертивності, емпатії та її форм дозволило знайти особистісні властивості, що обумовлюють розвиток асертивності як емпатійної суб'єктності (гнучкість поведінки, позитивне сприймання природи людини, контактність, схильність до встановлення тісних взаємозв'язків, «товариськість», «інтелект») та встановити властивості (ціннісні орієнтації, що притаманні самоактуалізованій особистості, спонтанність, природність поведінки, прийняття власної агресії, життєрадісність, енергійність, щирість експресивних людей, наполегливість, цілеспрямованість), що обумовлюють функціонування асертивності лише в системній взаємодії з відповідними моральними цінностями.

5. Отримані результати дослідження дозволяють представити емпіричну модель асертивності як емпатійної суб'єктності, в основі якої функціонує система емпатійно-орієнтованих типів асертивності: співчуваюча (домінування афективних феноменів консонансних переживань з приводу почуттів Іншого на фоні позитивного самоприйняття, аутоемпатії), пасивно-емпатійна (рефлексія, розуміння власного Я та Іншого, моделювання емпатійно-асертивних поведінкових стратегій), конструктивна (емпатійна взаємодія в процесі знаходження компромісів чи співпраці), особистісно-смилова (сприймання Іншого як умови, а не засобу, власного благополуччя), емпатійна (потреба не лише у власному благополуччі, а й у блазі Іншого; гуманістичні ціннісні орієнтації, моральні особистісні цінності; активна емпатійна життєва позиція).

6. В основі розвитку асертивності, її емпатійної детермінації лежить актуалізація специфічної взаємодії еквівалентних психологічних механізмів емпатії та складових асертивності (емоційного зараження, ідентифікації, особистісної й моральної рефлексії, децентрації, антиципації, домінування системи пошуку активації), а також розвиток спільних особистісних корелятив обох феноменів. Асертивність в юнацькому віці репрезентується в найбільш конструктивних своїх формах за умови формування у них розвинутих відповідних форм емпатії засобами комплексного цілеспрямованого впливу що включає просвітницьку роботу та соціально-психологічний тренінг. Консонансна емпатія виступає системоутворювальним чинником емпатійної асертивності та її компонентів. Ефективність авторської програми проявилась не лише у розвитку асертивних якостей, емпатійної асертивності та асертивної поведінки по закінченню формувального експерименту, а й у їх позитивній часовій динаміці. Отримані результати дозволили запропонувати психолого-педагогічні рекомендації батькам вчителям, психологам та молодим людям з розвитку емпатійної асертивності в юнацькому віці.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у вивченні вікових, гендерних, динамічних особливостей розвитку асертивності в дорослому віці.

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях:

Статті у вітчизняних фахових виданнях:

1. Лучків В. З. Онтогенетична динаміка асертивності в юнацькому віці / В. З. Лучків // Теоретичні і прикладні проблеми психології: Зб. наук. праць. –

№3 (38). – 2015. – С. 478 – 486.

2. Лучків В. З. Емпатія як чинник асертивності в юнацькому віці / В. З. Лучків // Науковий часопис національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки. Вип. 3 (48). – С. 203 – 210.

3. Лучків В. З. Вікові особливості гендерних відмінностей емпатійної детермінації асертивності / В. З. Лучків // Наука і освіта. – № 5. – 2016. – С. 205 – 211.

4. Лучків В. З. Дослідження асертивних стратегій поведінки в умовах рекреації / Л. П. Журавльова, В. З. Лучків // Наука і освіта. – № 9. – 2016. – С. 59 – 63.

5. Лучків В. З. Методологічні основи використання тренінгового методу при роботі з інтернет-адиктами / Л. П. Журавльова, О. В. Камінська, В. З. Лучків // Проблеми емпіричних досліджень у психології. – Вип. № 11. – С. 279—286.

Стаття в зарубіжному фаховому виданні:

6. Лучків В. З. Емпатія як чинник асертивних поведінкових стратегій / В. З. Лучків // "SCIENCE and EDUCATION a NEW DIMENSION": Pedagogy and Psychology, IV (43) 2016. – С.72 – 77.

Матеріали конференцій:

1. Luchkiv V. Z. Age features of gender difference of the empathy determination of assertiveness in adolescence / V. Z Luchkiv, L. P. Zhuravlova // Актуальні питання та проблеми розвитку соціальних наук: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (28 – 30 червня 2016 р. м. Кельце, Республіка Польща). – С. 179 – 180.

2. Лучків В. З. Рекреаційні функції асертивності / В. З. Лучків // Актуальні проблеми рекреаційної психології та педагогіки дитинства: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (9 – 10 вересня 2016 року, м. Одеса, Україна). – С. 12 – 14.

3. Лучків В. З. Емпатійна детермінація асертивності / В. З. Лучків // Особистісне зростання: теорія і практика. Зб. тез за результатами II Всеукраїнської інтернет-конференції / За ред. Л. П. Журавльової, Н. Ф. Портницької, Ю. Ю. Дем'янчук. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – С. 43 – 44.

АНОТАЦІЇ

Лучків В. З. Психологічні особливості розвитку асертивності в юнацькому віці. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – «Педагогічна та вікова психологія». – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2017.

Дисертацію присвячено вивченню психологічних особливостей розвитку асертивності особистості в юнацькому віці. Теоретично обґрунтовано та емпірично доведено структурно-динамічну модель розвитку асертивності особистості. Встановлено, що системоутворювальними феноменологічними чинниками асертивності є системна взаємодія суб'єктності та емпатії як інтегративної особистісної властивості. Показано, що асертивність емпатійної особистості є динамічною системою, яка має складну ієрархічну структуру і проявляється на афективному, когнітивному, конативному, суб'єктному та світоглядному рівнях.

Досліджено вікові та гендерні особливості розвитку асертивності особистості впродовж раннього та зрілого юнацького віку. Побудовано емпіричну модель

асертивності як емпатійної суб'єктності, в основі якої функціонує система емпатійно-орієнтованих типів асертивності: співчуваюча, пасивно-емпатійна, конструктивна, особистісно-смыслова, емпатійна.

Розроблено та успішно апробовано програму особистісно-емпатійної регуляції розвитку асертивності особистості раннього юнацького віку. Доведено, що в основі розвитку феномену, його емпатійної детермінації лежить актуалізація специфічної взаємодії еквівалентних психологічних механізмів емпатії та складових асертивності, а також їх спільних індивідуально-психологічних корелятивів.

Ключові слова: асертивність, асертивні стратегії поведінки, інтегральна емпатія, консонансна емпатія, емпатійна суб'єктність, емпатійна асертивність, розвиток асертивності, ранній юнацький вік, зрілий юнацький вік.

Лучкив В. З. Психологические особенности развития асертивности в юношеском возрасте. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – «Педагогическая и возрастная психология». – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2017.

Диссертация посвящена изучению психологических особенностей развития асертивности личности в юношеском возрасте. Теоретически обоснована и эмпирически апробирована структурно-динамическая модель развития асертивности личности. Установлено, что системообразующими феноменологическими факторами асертивности является системное взаимодействие субъектности и эмпатии как интегративной личностной характеристики. Их синергетическое функционирование обеспечивает оптимальный вариант развития и проявления феномена в юношеском возрасте в виде эмпатийной субъектности. Показано, что асертивность эмпатийной личности является динамичной системой, которая имеет сложную иерархическую структуру и проявляется на аффективном, когнитивном, конативном, субъектном и мировоззренческом уровнях.

Исследованы возрастные и гендерные особенности развития асертивности личности в раннем и зрелом юношеском возрасте. Построена эмпирическая модель асертивности как эмпатийной субъектности, в основе которой функционирует система эмпатийно-ориентированных типов асертивности: сочувствующая (доминирование аффективных феноменов консонансных переживаний по поводу чувств Другого на фоне положительного самопринятия, аутоэмпатии), пассивно-эмпатийной (рефлексия, понимание собственного Я и Другого, моделирования эмпатийно-асертивных поведенческих стратегий), конструктивная (эмпатийное взаимодействие в процессе нахождения компромиссов или сотрудничества), личностно-смысловая (восприятие Другого как условия, а не средства собственного благополучия), эмпатийная (потребность не только в собственном благополучии, но и в благе Другого, гуманистические ценностные ориентации, нравственные личностные ценности; активная эмпатийная жизненная позиция).

Разработана и успешно апробирована программа личностно-эмпатийной регуляции развития асертивности личности в раннем юношеском возрасте.

Доказано, что в основе развития феномена, его эмпатийной детерминации лежит актуализация специфического взаимодействия эквивалентных психологических механизмов эмпатии и составляющих асертивности (эмоционального заражения, идентификации, личностной и моральной рефлексии, децентрации, антиципации, доминирования системы поиска активации), а также их совместных индивидуально-психологических коррелятов.

Ключевые слова: асертивность, асертивные стратегии поведения, интегральная эмпатия, консонансная эмпатия, эмпатийная субъектность, эмпатийная асертивность, развитие асертивности, ранний юношеский возраст, зрелый юношеский возраст.

Luchkiv V. Z. Psychological peculiarities of development of asertivity in adolescence. – Manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of candidate of psychological Sciences on a speciality 19.00.07 – "Pedagogical and age psychology". – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2017.

The dissertation is devoted to the study of psychological conditions and peculiarities of the development of personality asensitivity in adolescence. The structurally-dynamic model of the development of personality's assertiveness is theoretically substantiated and empirically proved. It is established that the system-forming phenomenological factors of asertivity are the systemic interaction of subjectivity and empathy as an integrative personality. It is shown that the assertiveness of the empathic personality is a dynamic system that has a complex hierarchical structure and manifests itself at the affective, cognitive, connative, subjective and ideological levels.

The data on the peculiarities of the development of the personality's asertivity during the early and mature adolescence was recieved: age and gender. The empirical model of empathic subjectivity is constructed, based on which the system of empathic-oriented types of assertiveness functions: sympathizing, passive-empathy, constructive, personality-semantic, empathy.

The program of personality-empathy regulation of the development of the assertiveness of the personality of the early adolescence was developed and successfully tested. It is proved that the basis of the development of the phenomenon, its empathy determination is the actualization of the specific interaction of equivalent psychological mechanisms of empathy and components of assertiveness, as well as their common individual psychological Correlates

Key words: assertiveness, assertive behavior strategies, integral empathy, consonant empathy, empathic subjectivity, empathic assertiveness, development of assertiveness, early adolescence, mature adolescence.

Підписано до друку 12.10.17. Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк різнографічний.
Ум. друк. арк. 0.9. Обл. вид. арк. 0.9. Наклад 100. Зам. 67.

Видавець і виготовлювач

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка
м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.
електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua